

Іван Синяк

Протистояння Коша з київським генерал-губернатором і Гетьманщиною (на основі діловодства середина 30-х — початку 50-х рр. XVIII ст.)

У статті розглядаються оборонні стратегії Коша Війська Запорозького Низового у відповідь на обмеження козацької автономії з боку київського генерал-губернатора і політичних інститутів Гетьманщини. Крізь призму документообігу з даними суб'єктами здійснена спроба показати потуги запорозького козацтва в збереженні формальної рівності з очільником Київської губернії і гетьманською елітою.

Ключові слова: Київ, Глухів, київський генерал-губернатор, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, полкова старшина, документообіг, лист, ордер, наказ, донесення, рапорт, промеморія.

The article deals with defensive strategies cat Zaporozhian Host limitation of Cossack autonomy from Kyiv governor-general and Hetman (General military chancellery, the General military court, regimental officers). Through the prism of document data subjects attempted to show the power of Zaporozhyan Cossacks in the preservation of formal equality with province and the had of the Kyiv and Hetman's elite.

Keywords: Kyiv, Glukhiv, Kyiv governor-general, General military chancellery, General military court, regimental sergeant, document, letter, order, warrant, report, promemoriya.

Проблематика дослідження стосунків Коша Війська Запорозького Низового доби Нової Січі з київським генерал-губернатором та центральними установами Гетьманщини через призму діловодства запорожців, попри ширину історичних студій з історії низового козацтва, доволі пунктирно відображена у вітчизняній історіографічній традиції. Даного питання, по-суті, у своїх роботах торкалися Л. Львов, Є. Загоровський, В. Панашенко, Л. Гісцова, В. Мільчев та В. Брехуненко. Перший зауважив про спробу київського генерал-губернатора Й. Вейсбаха впливати на документообіг Коша з Кримським ханством після повернення козаків у російське під-

данство¹. Є. Загоровський наголосив на особливостях підпорядкування Запорожжя гетьману К. Розумовському². В. Панашенко та В. Стафійчук загострили увагу на діловодному протистоянні Генеральної військової канцелярії і Коша³. Л. Гісцова підмітила у зміні риторики документації між київським генерал-губернатором і Кошем наступ на автономію запорожців⁴. В. Мільчев звернув увагу на епістолярний стиль документування зносин низовиків з київським урядом⁵. В. Брехуненко в контексті дослідження експансійних потуг Петербурга щодо Запорожжя побіжно зупинився на формі діловодства Коша з київським очільником та згадав про «діловодну війну» січовиків з Генеральною військовою канцелярією⁶. Однак особливості діловодного протистояння козаків з київським генерал-губернатором середини 30–40-х рр. XVIII ст. та боротьба через діловодство за рівність з Гетьманщиною кінця 40-х — початку 50-х рр. залишилися на маргінесі історичних досліджень. Тому метою даної роботи є показати на прикладі документальних зносин боротьбу за збереження рівності запорозького козацтва з київським урядом і установами Гетьманщини — Генеральною військовою канцелярією та Генеральним військовим судом.

Перехід Війська Запорозького Низового із кримської під російську протекцію започаткував еру завершального періоду існування запорозького козацтва. Починаючи з цього часу, існування низовиків перетвориться на череду звитяг і поразок у протистоянні з державною машиною імперії, яка матиме на меті нівелювання устрою і способу їхнього життя на кшталт інших козацьких анклавів. Відсутність письмового договору між Кошем та імперією, який би регулював статус січовиків після їхнього повернення, створювала підґрунтя для інкорпорації Запорожжя, наслідки якої вже на собі відчули козаки Дону, Яїка та Терека⁷. І хоча на початку 1735 р. в Лубнах відбулася зустріч козацької і московської делегацій для опрацювання меха-

¹ Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. — Одесса, 1895. — С. 26–27.

² Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во время Новой Сечи // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей — Одесса, 1913. — Т. 31. — С. 65.

³ Панашенко В.В. Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині // Ділова документація Гетьманщини: Збірник документів. — К., 1993. — С. 7; Стафійчук В.В. Відбиття статусу Нової Запорозької Січі у формулярах листування з гетьманом К. Розумовським // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості / Матеріали міжнародної наукової конференції. — К.—Запоріжжя, 1997. — С. 348.

⁴ Гісцова Л.З. Архів Коша Нової Запорозької Січі // Нариси історії архівної справи в Україні — К., 2002. — С. 140.

⁵ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз. — Запоріжжя, 2008. — С. 251.

⁶ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. — К., 2014. — С. 406, 409, 426, 428,

⁷ Докладніше про це див. Мільчев В. Соціальна історія... — С. 69–70.; Брехуненко В. Назв. праця — С. 426.

нізмів співіснування запорожців у імперському підданстві, проте, як підмітив В. Брехуненко, крім усної домовленості, яка не була офіційно закріплена на папері, більше нічого не було досягнуто⁸. Це було дуже на руку Петербургу, оскільки полегшувало справу із «підкорення» Запорозжя.

Повернувшись під імперську владу, Запорозька Січ опинилася в подвійному підпорядкуванні: спочатку київського генерал-губернатора, а з відновленням гетьманства на початок 50-х рр. — гетьмана К. Розумовського. Перший був офіційним представником російської влади і безпосереднім провідником імперської політики щодо запорозького козацтва. Як приклад російського «блага», яке волів насадити на козаків Київ, можна назвати хоча б спробу скасувати виборність військової старшини⁹. Не набагато кращу політику до низових козаків провадив гетьман. Він безпосередньо втручався у справи Коша через свого представника на Січі миргородського сотника В. Зарудного¹⁰, маючи на меті контролювати політику старшини і бути в курсі всіх справ січового товариства. Гетьман також намагався контролювати кордони Запорозжя за допомогою гетьманських загонів городових і компанійських козаків або робив спроби запровадити гетьманську юрисдикцію у найважливіших карних справах¹¹. До того ж, Військо Запорозьке Низове, на відміну від Гетьманщини і Слобожанщини, у своєму статусі перебувало значно вище: мало власне унікальне самоврядування, право на

⁸ Брехуненко В. Назв. праця. — С. 405.

⁹ Мова йде про намагання замінити виборність військової старшини на її пожиттєве призначення (Див.: Андриєвский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с. 1715–1774 гг. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1886. — Т. 14. — С. 260–720); Більше про спроби імперського уряду реформувати устрій Війська Запорозького Низового див.: Мильчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел) — Запоріжжя, 2009. — С. 41–50.

¹⁰ Миргородський сотник В. Зарудний був представником гетьмана К. Розумовського на Січі з березня 1752 р. по 1756 р. В його компетенцію входило доносити до гетьмана про справи на Запорозжі, брати участь у Слідчих комісіях між козаками і татарами, слідкувати за виконанням гетьманських наказів. Він відзначився доволі жорсткою політикою і ставленням до козаків, що неодноразово призводило до конфліктів між ними. Показова ситуація з цього приводу виникла з кошовим отаманом Г. Лантухом (Федоровим), якого миргородський сотник вилаяв та побив. І коли такий проступок з похилим козаком зійшов йому з рук, то вже бійка з комендантом Новосіченського ретраншементу капітаном В. Федцовим була розцінена інакше — К. Розумовський був змушений приборати його із Запорозької Січі (Див.: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 848; Спр. 1408; Ф. КМФ-9. — Оп. 2. — Спр. 15; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. — Т. 4. — К., 2006. — С. 285–286, 289–293, 297–303; Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового. — К., 2008. — С. 238–239, 242–247).

¹¹ Стафійчук В.В. Назв. праця — С. 348.

територію, міжнародні зносини¹². Це було приводом для заздрощів, які вилилися у втручання як у внутрішні, так і зовнішні справи Коша. Таким чином, будучи у підпорядкуванні Києва і Глухова, Запорозжя ніби знаходилося між молотом і наковальнею.

Наступальна політика на обмеження статусу Війська Запорозького Низового знайшла місце також і в діловодстві. Після повернення з Криму в 1734 р. козаки з часом були змушені наслідувати діловодну традицію Російської імперії, базовану на Генеральному регламенті 1720 р. До цього, як видно з уцілілої джерельної бази козацького походження, у запорожців побутували документальні зносини, побудовані на засадах польсько-литовського діловодства. Зокрема, найпоширенішими різновидами документації були листи, універсали (останні використовувалися для внутрішнього документообігу) та цидули — короткі записки, часто без адресата і підпису¹³.

Цілком очевидно, що епістолярний жанр зносин низового козацтва був чи не найбільш популярним. Як зауважив В. Мільчев, дипломатичне листування широко використовувалося в процесі документальних зносин Війська Запорозького Низового із державними установами і можновладцями Російської імперії¹⁴. Це, зокрема, підтверджуються спробами запорожців дотримуватися такої форми списування з київським генерал-губернатором. На момент зміни сюзерена з кримського на російський військова старшина Коша саме через листи документально вела переговори про вступ у російське підданство з київським генерал-губернатором Й. Вейсбахом¹⁵. Цієї традиції у зносинах з даною особою січовики дотримувалися після прийняття їх під імперську владу. Зазначений київський генерал-губернатор листом від 8 вересня 1734 р., адресованим до запорожців, згадував про їхні «письма», у яких він «усмотрил неотменную къ ея императорскому величеству всемилолюбивейшей нашей государыни верность»¹⁶. Такі дані свідчать, що Й. Вейсбаха особисто задовольняла така форма зносин Коша і Києва і він нічого не мав проти епістолярного жанру у документообігу між ним і козаками.

Ба навіть більше, цей київський очільник відповідав їм взаємністю і сам притримувався епістолярію у переписці з Січчю. Що саме листи були основною формою списування між Києвом та Кошем у період каденції генерал-губернатора Й. Вейсбаха, дуже добре видно із початкового протоколу клаузул тогочасної губернської документації. Вони пронизані повагою до запорожців і позбавлені офіціозу і імперської зверхності, яка набуде

¹² Брехуненко В. Назв. праця. — С. 406; Андрєєва С.С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 1998. — Вип. IV. — С. 101.

¹³ Гісцова Л.З. Назв. праця. — С. 139.

¹⁴ Мільчев В. Соціальна історія... — С. 251.

¹⁵ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 2. — С. 1196.

¹⁶ Архів Коша... — Т. 1. — К., 1998. — С. 77.

чинності у київських документах на Січ у подальші роки. Зокрема, адресат (inscriptio) в посланнях київського генерал-губернатора Й. Вейсбаха має в усіх випадках ознаки листа: «Благородны і високопочтенны господинъ кошевой атаман», «Благородны і високопочтенны господинъ кошевой атаманъ Иван Малашевич Войска Запорожского Низового с товариством», «Благородны и високопочтенны господинъ кошевой атаман с товариством»¹⁷.

Загалом період правління київського генерал-губернатора Й. Вейсбаха у документальних зносинах із Запорожжям можна назвати часом консенсусу, який задовольняв обидва боки. Та нечисленна джерельна база перших років перебування козаків у підданстві імперії засвідчує, що Києву на той час було байдуже, за яким різновидом документації списуватися із низовиками. У цей період київського генерал-губернатора швидше хвилювала готовність козаків служити новій (старій) країні і виконувати вказівки уряду, а не нюанси форми списування. Й. Вейсбах дуже переживав, аби Військо Запорозьке Низове не передумало у своєму виборі зміни монарха. Його хвилювання були не безпідставними, оскільки у цей час кримський хан та П. Орлик закидали козаків кореспонденцією з метою завадити їхньому переходу на російську сторону. Й. Вейсбах закликав запорожців не дослухатися до закликів хана і опального гетьмана, утриматися від листування з ними і, не читаючи, пересилати йому нерозпаковану документацію з Криму¹⁸. Кіш також влаштував епістолярний стиль зносин з Києвом. Низове козацтво дослухалося до прохань генерал-губернатора на рахунок пересилки нерозпакованої кореспонденції з Криму та їх виконувало¹⁹.

І хоча такі кроки запорожців говорили про їхню повну лояльність до Києва і Російської імперії, однак стереотип козаків як зрадників вже вкоренився у свідомості військової і цивільної адміністрації. Російська історіографія XIX ст. доносить до нас один з кроків Й. Вейсбаха, який можна вважати як втручання у козацьке діловодство та його міжнародну політику. Мова йде про спробу цього генерал-губернатора обмежити документообіг запорожців з Кримським ханством²⁰. Наскільки такі дані відповідають дійсності, важко сказати, оскільки доказова база Л. Львова невідома. Звичайно, київський очільник прагнув всіляко відгородити козаків від стосунків з Кримом, боячись їхнього повернення під юрисдикцію хана. У той же час він прекрасно розумів, що заборона переписки, навпаки, швидше призведе до загострення конфлікту між ним і козацтвом, а на це він піти не міг. Єдине, чого спромігся у цій ситуації київський генерал-губернатор, так це спробувати переконати кримського хана уникати переписки між ним і Кошем,

¹⁷ Там само. — С. 73, 76–77.

¹⁸ Там само. — С. 74.

¹⁹ Там само. — С. 74.

²⁰ Львов Л. Указ. соч. — С. 26–27.

про що він повідомляв запорожців у листі від 11 серпня 1734 р.²¹ Натомість думка про спробу обмеження Й. Вейсбахом листування між Запорозькою Січчю і ханством видається доволі сумнівною.

З другої половини 30-х — першої половини 40-х рр. XVIII ст. тональність у документальних зносинах Січі і Києва починає змінюватися. Із зміною Й. Вейсбаха на посаді київського генерал-губернатора М. Леонтьєвим Кіш почав отримувати директивно-розпорядчу документацію. Це було наслідком офіційного закріплення за київським генерал-губернатором юрисдикції над Військом Запорозьким Низовим²². І хоча листи від цього київського урядника на адресу військової старшини ще надходили, однак поступово Київ почав нав'язувати Кошеві документальні зносини через ордери і накази, натомість від запорожців очікував різновиди виконавчої документації — рапорти та донесення.

Характерною особливістю київської документації, яка у цей час почала надходити на Запорожжя, була відсутність вказівки *nominatio* — різновиду документа. Мабуть, боячись реакції козаків на зміну форми списування, Київ не наслідкував тоді прямо вписати, який за різновидом документ він відправив на Січ: наказ чи ордер. Але зміст і формуляр київської кореспонденції цього часу однозначно засвідчує її директивно-розпорядчу складову.

На це, зокрема, вказує по-перше, офіціоз початкового і кінцевого протоколу документа. Він знайшов прояв у вказівці імператорського титулу (чого, звичайно, не було в листах): «Ея імператорскаго величества самодержицы всероссийской», вказівці адресата: «Войска Запорожского Низового атаманам і козакам, и почтенному господину кошовому атаману Мальшевичу, и всему Войску Запорожскому Низовому» та в дещо спрощеному: «Почтенному господину кошовому атаману Ігнатовичу і всему Войску Запорожскому Низовому», а також доволі «сухому» підписі: «Михаила Леонтьєвъ»²³. Щоб зняти всі питання про видову належність документів із продемонстрованими клаузулами, наведемо початковий і кінцевий проколи листа М. Леонтьєва кошовому атаману від 25 липня 1744 р. Вказівка адресата має такий вигляд: «Почтенный господинъ кошевой атаман Аким Ігнатовичъ, Войска Запорожского Низового, мой благодетель» та підпис: «Вашъ, моего благодетеля, слуга Михаила Леонтьєвъ»²⁴. Як бачимо, останній документ, сповнений поваги до кошового як «благодетеля», доволі відрізняється від «холодного» офіціозу попередніх двох. Достатньо порівняння окремих клаузул початкового та кінцевого протоколів формуляру документів (*inscriptio* та *subscriptio*), щоб зауважити видову різницю.

²¹ Архів Коша... — Т. 1. — С. 76.

²² Полное собрание законов Российской империи. — Т. 10. — СПб., 1830. — № 7161. — С. 20.

²³ Архів Коша... — Т. 1. — С. 396–397, 402–403.

²⁴ Там само. — С. 403.

По-друге, Київ відкрито сигналізував Кошеві відповідати на офіційну директивно-розпорядчу документацію одним з її виконавчих різновидів — рапортами: «И что у васъ происходитъ будетъ, ко мне репортовать со обстоятельствы», «И что воспоследуетъ, о томъ впредь со обстоятельствомъ меня репортовать»²⁵.

Поступовий перехід Києва з листів на ордери в зносинах з Кошем явно засвідчував, яку позицію зайняв російський уряд стосовно Запорозжя. У документальних зносинах з січовиками київський генерал-губернатор на цей час перейшов той рубікон, який давав надію на співпрацю і подальше нормальне співіснування київського уряду і Війська Запорозького Низового. Період прихильного до козаків Й. Вейсбаха залишився позаду. Натомість новий київський генерал-губернатор М. Леонт'єв, який займав чітку антизапорозьку позицію, давав зрозуміти кошовій старшині, що час загравання з низовиками минув.

Л. Гісцова вірно підмітила, що зміни в документообігу Війська з урядом генерал-губернатора свідчать про посилення наступу імперського уряду на права Запорозжя²⁶. Переміною форми документальних зносин із Січчю з листів на ордери та накази імперська влада переслідувала декілька цілей. Чи не основним завданням було ліквідувати такі «панібратські» відносини керуючої верстви Коша і київського генерал-губернатора, які склалися в часи Й. Вейсбаха. Епістолярний стиль списування з Києвом сприймався козацтвом як рівність респондентів і сприйняття їх як суб'єкта, наділеного правом на власну внутрішню і зовнішню політику. Тому не дивно, що однією з форм боротьби Січі за відстоювання своїх прав у зносинах з київським генерал-губернатором слід визнати прагнення запорожців зберегти зносини через листи як ознаку рівності²⁷. Адже директивно-розпорядча документація по своїй природі на пряму втручалася у ту чи іншу галузь політики Запорозької Січі шляхом регламентації або контролю сфер діяльності Війська Запорозького Низового. Прихильний тон епістолярію відтепер замінявся на сухий наказ, обов'язковий для виконання.

Ще однією ціллю київського генерал-губернатора було зруйнувати запорозьке діловодство, базоване на польсько-литовській діловодній традиції, яке століттями культивувалося у низовиків. Пробувши у кримському підданстві двадцять п'ять років, козаки після повернення під імперську «ласку» рано чи пізно мусили опанувати бюрократизоване російське діловодство, насичене безліччю видів і різновидів ділової документації. Директивно-розпорядчі документи у вигляді ордерів і наказів з Києва на Січ були також покликані прищепити козацтву саме імперську форму списування.

²⁵ Там само. — С. 402, 404.

²⁶ Гісцова Л.З. Назв. праця. — С. 140.

²⁷ Там само.

Запорожці здогадувалися, що тягне за собою заміна листів у кореспонденції з генерал-губернатором на офіційні папери. Вони вже встигли познайомитися з особливостями директивно-розпорядчої документації, перебуваючи під командуванням фельдмаршала Б. Мініха під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр.²⁸ Тому заради збереження субординації, власних діловодних традицій та обмеження загрози втручання у політику Коша військова старшина почала опиратися новій формі документальних зносин, яку нав'язував Київ.

Не виходячи за рамки діловодства, низовики вперто відмовлялися спісуватися з генерал-губернатором через виконавчі різновиди документації — рапорти та донесення. Замість них у зносінах з М. Леонтьєвим вони традиційно притримувалися листів. Актуалізована джерельна база однозначно свідчить про те, що через епістолярій січова старшина зносила з київським генерал-губернатором ще протягом 1740–1744 рр. Це добре видно з листів кошових отаманів І. Хомича від 22 квітня 1740 р., С. Єремівича від 19 листопада 1742 р., К. Малишевича від 23 червня 1743 р. та Я. Малого (Ігнатовича) від 15 березня 1744 р. Їхній початковий протокол, представлений адресатом і звертанням до нього, однозначно засвідчують епістолярний тип козацької документації до Києва, яка надходила в першій половині 40-х рр.: «Високородний и високоповелительный господин генерал лейтенант киевской губернии генерал-губернатор и кавалер Леонтиев. Благонадежний нам и милостивий добродию»²⁹, «Высокородный господинь. Высокопревосходительнейший господинь генераль аншефъ и квалеръ и киевской губернии генераль губернаторъ Михайль Ивановичъ Леонтиевъ. Милостивый намъ добродию»³⁰, «Високородний господин. Высокопревосходительнейший господин генерал аншефт и кавалер і киевской губернии генерал губернатор Михайло Иванович Леонтьев, всемилостивейший наш добродею»³¹, «Высокородный господинь. И высокопревосходительнейший господинь генераль аншефъ и квалеръ и киевской губернии генераль губернаторъ Михайло Ивановичъ Леонтьевъ, милостивий намъ добродию»³².

Козаки не цуралися відповідної форми документообігу і часто в листах на адресу київського генерал-губернатора конкретно давали знати, що даний

²⁸ Архів Коша... — Т. 1. — С. 95–97; *Шпитальов Г.Г.* Запорозька кіннота у бойових діях російської армії 1735–1739 років // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя, 2001. — Вип. 6. — С. 129.

²⁹ *Мицик Ю.А.* З джерел до історії Нової Січі // Південна Україна XVIII–XIX століття... — Запоріжжя, 1996. — Вип. 2. — С. 6–7.

³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 879. — Арк. 23–23 зв.

³¹ *Абросимова С.В., Мицик Ю.А.* Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII–XIX століття... — Запоріжжя, 1998. — Вип. 3. — С. 25.

³² ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1143. — Арк. 2–2 зв.

документ був епістолярієм за різновидом. Так, наприклад, кошовий отаман Яким Малий (Ігнатович) у представленому листі за 15 березня 1744 р. доповідав М. Леонтєву «сим листом» обставини справи³³.

Формально запорожці могли дозволити собі відстоювати своє право зноситися з генерал-губернатором через листи і ігнорувати рапорти та донесення. Київ прекрасно розумів, що на опанування складного бюрократизованого російського діловодства потрібен був час. Адже навіть Генеральна військова канцелярія ще не в достатній мірі засвоїла засади Генерального регламенту 1720 р.³⁴ Що ж було казати про козацтво, яке не перебувало в імперській орбіті близько чверті століття.

Звичайно, той факт, що запорожці вперто «чіплялися» за листування у зносинах з київським генерал-губернатором, не міг задовольнити М. Леонтєва. Невідповідність форм зносин листів ордерам та намагання підкорити своїй владі «своевольных» козаків змусили київського генерал-губернатора скаржитися на них у Сенат та Колегію закордонних справ. Як згадував А. Андрієвський, київський очільник протягом 1742–1744 рр. висував ряд пропозицій в зазначені вище установи на рахунок реформування устрою Запорозької Січі³⁵. У них якнайкраще відбиті як власне ставлення генерал-губернатора до запорозького козацтва, так і плани його інтеграції до імперського тла. У цих клязузах у найвищі імперські інстанції М. Леонтєв рекомендував заборонити щорічну зміну кошового отамана та призначити на його місце російського штаб-офіцера, допомагати здійснювати керівництво Військом якому мала інша військова старшина, курінні отамани та покілька «лучших» козаків із кожного куреня³⁶.

У цих донесеннях на адресу Сенату і Колегії закордонних справ київський генерал-губернатор, звичайно, не міг оминати тему козацького діловодства. На думку М. Леонтєва, урядові було необхідно позбутися вибору військового писаря, а на відповідну посаду при Кошеві призначити достойного канцеляриста з когорта писарчуків Генеральної військової канцелярії³⁷. Більш детально про плани реформування запорозького діловодства Києвом дізнаємося з донесення київського генерал-губернатора в Сенат і Колегію закордонних справ у 1744 р. Згідно із задумами М. Леонтєва, на Січ

³³ Там само. — Арк. 2.

³⁴ У Сенатському указі від 4 липня 1740 р. Генеральній військовій канцелярії наказувалося належним чином впорядкувати свій архів та позбавитися тих канцеляристів, які не вмiли гідно робити свою роботу. Крім цього, Сенат вимагав, щоб «дела были порядочно ведены», натякаючи на безлад, який панував у головній установі Гетьманщини на початок 40-х рр. (Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 11. — № 8158. — С. 177).

³⁵ *Андрієвский А.* Запорозжские выборы и порядки половины XVIII в. (По современному описанию) // Киевская старина. — 1883. — Т. 6. — С. 128.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же.

необхідно було направити ряд кваліфікованих і відповідальних канцеляристів, «приказное дело знающих», зі штату головної установи Гетьманщини. Вони мали бути свого роду дорадчим органом при кошовому отамані: нагадувати останньому про виконання ордерів і наказів, надісланих із Києва, пам'ятати про усі вказівки генерал-губернатора, а «не порядочные поступки и намерения отвращать»³⁸.

Звичайно, М. Леонт'єв не зміг оминати болючу для себе форму документальних зносин, яка встановилася між ним та Запорожжям. Зокрема, обов'язковою умовою для таких канцеляристів, які мали відряджатися із Глухова до Січі, було вміння «все присылаемые в Сеч указы и ордеры знать», на які необхідно було «исправно б и учтиво рапорты сочинять»³⁹. Це ще раз яскраво доводить, наскільки Київ переймався небажанням низових козаків перейняти документацію російського діловодства, яка несла в собі загрозу втручання у їх внутрішню та зовнішню політику.

Аргументами київського генерал-губернатора у його петиціях на адресу вищих російських інстанцій були відсутність архіву, ключова роль військового писаря у політиці Коша (через неосвіченість основної маси запорожців), небажання відповідати на отримані ордери та накази. Проте чи не основними доказами необхідності реформування діловодної галузі, на думку М. Леонт'єва, були пряме ігнорування його наказів і ордерів і часте нерозуміння ним змісту козацької кореспонденції. Він жалівся, що в козацьких листах було неможливо сприйняти масив інформації, яка була несистематизована і містила в собі заплутаний клубок цілого ряду справ. У інших кошових епістоляріях його не влаштовував об'єм документу, з якого зміст йому здавався не зрозумілим⁴⁰. Тому не дивно, що у своїх паперах, відправлених на Січ, київський генерал-губернатор називає кореспонденцію Коша зневажливим словом «отписки»: «На отписки ваши сего февраля от 3 и 5, а мною полученные 14 чисель, предлагаю»⁴¹, «Вашу господина кошевого атамана с товариством отписку минувшего апреля от 26 я сего мая 12 числь получил»⁴², «Сего декабря 1-го да 13-го две отписки ваши от 10-го да от 27 минувшего ноября отпущение я здесь получил»⁴³.

Загалом, період з другої половини 30-х — середини 40-х рр. XVIII ст. у специфіці документальних зносин Києва і Запорозької Січі можна охарактеризувати початком «підкорення» запорозьких козаків шляхом зміни документальної форми зносин. Прикметно, що київський очільник не пішов на відкрити конфронтацію з низовиками шляхом примусового насадження їм

³⁸ Андрієвский А. Дела, касающиеся запорожцев... — С. 322.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Архів Коша... — Т. 1. — С. 396.

⁴² Там само. — С. 397.

⁴³ Там само. — С. 403.

списування за російським зразком. Принаймні, відома доволі скупа джерельна база того часу замовчує про такі кроки з боку М. Леонтьєва. Цілком ймовірно, що імперський уряд боявся того негативного для себе ефекту, який міг виникнути у середовищі запорожців при спробі силою запрягти їх у документальну зверхність. Тому київським генерал-губернатором було обрано тактику делікатного підкорення Запорожжя. Київ з власної ініціативи, чергуючи з відправкою на Січ листів і різновидів директивно-розпорядчої документації (ордерів та наказів), поступово намагався «привчити» козаків як до особливостей російського діловодства, так і до ліквідації тієї формальної рівності, яку видавав епістолярій. Цей проміжок часу слід вважати своєрідним зондуванням ґрунту для спроб подальшої інтеграції Війська Запорозького Низового у тло Російської імперії.

Втім, на середину 40-х рр. потуги Києва у зміні документообігу із Запорозькою Січчю увінчалися успіхом. Володіючи доволі обмеженою і розпорошеною джерельною базою, важко наразі констатувати, з якої причини запорожці капітулювали у «діловодній» війні з київським генерал-губернатором. Можливо, низовики з часом зрозуміли безперспективність опору російській адміністрації в особі київського генерал-губернатора. Як слушно зауважив В. Брехуненко, запорозьке козацтво так і не змогло відіграти втрачені позиції, яке воно мало напередодні підтримки гетьмана І. Мазепи у російсько-шведській війні. До того ж Петербург вибудував у документальних зносинах з Низом чітку ієрархічну послідовність, у якій Києву відводилася роль посередника у списуванні Запорожжя із столицею⁴⁴. Твердження історика підтверджується джерельним матеріалом. Встановлено, що посередництво київського генерал-губернатора у документообігу Січі з імператорським двором, Сенатом та Колегією закордонних справ мало місце ще за часів Й. Вейсбаха, тобто відразу після повернення козаків під російський протекторат⁴⁵. Продовжив цю традицію і його наступник М. Леонтьєв⁴⁶. Останній лише в окремих випадках дозволяв січовикам на пряму зноситися з Петербургом⁴⁷. До того ж, як зауважив В. Мільчев, Запорожжя, затиснуте у лещатах фіксованих кордонів, змушене було, свідомо чи ні, копіювати форми відносин з державою, прийняті у решти козацьких військ імперії⁴⁸. Тому не виключено, що Кіш зрозумів безперспективність документальної війни з київським очільником і визнав зверхність Києва. Саме тому запорожці поступово почали переймати російську форму діловодства, а у списуванні з київським генерал-губернатором перейшли на виконавчі різновиди ділової документації (рапорти та донесення).

⁴⁴ Брехуненко В. Назв. праця — С. 428.

⁴⁵ Архів Коша... — Т. 1. — С. 74.

⁴⁶ Архів Коша... — Т. 2. — К., 2000. — С. 303.

⁴⁷ Там само. — С. 312.

⁴⁸ Мільчев В. Соціальна історія... — С. 71.

Серед донесень першим таким документом, що дійшов до нашого часу, є донесення Коша М. Леонт'єву, датоване 25 липня 1746 р.: «Високородному господину і високопревосходителнейшому господину генерал аншефу и кавалеру, и кievской губернії генералу-губернатору Михайлу Івановичу, его високопревосходительству Леонт'єву от Войска Запорожского Низового Покорниишее доношение»⁴⁹. Як видно з клаузул початкового протоколу, у даному документі, крім вказівки адресата (*inscriptio*), присутні також адресант (*intitulatio*) і різновид документа (*nominatio*). І хоча якоюсь мірою початковий протокол у адресаті нагадує листа, однак вказівка документа на його видову належність знімає усі питання.

Одним з перших рапортів є документ за січень 1747 р.⁵⁰ У початковому протоколі, на відміну від згаданого вище донесення, зазначений лише адресат та форма документа: «По титли господина Леонт'єва Покорнийший рапортъ»⁵¹. Подібний варіант зазначення адресата використовувався також і в донесеннях. І навпаки, варіант *inscriptio* згаданого вище донесення міг бути і в рапортах⁵².

Капітуляція Війська Запорозького Низового перед Києвом, яка представила Кіш як нижчу інстанцію перед київським генерал-губернатором, стала ніби сигналом для інших установ включитися у боротьбу із Запорожжям щодо обмеження статусу останнього. Чи не найприкрішим було те, що естафету в київського урядника перехопили не інші імперські адміністрації, а гетьманська еліта. Першою на «запах крові» підтягнулася Генеральна військова канцелярія, яка забажала змінити форму документальних зносин із Запорожжям.

Як вірно підмітила В. Панашенко, Генеральна військова канцелярія у списуванні з Кошем використовувала промеморії⁵³ — різновид інформаційно-публікаторської документації, за яким зносилися рівні за субординацією установи. Така форма зносин з'явилася внаслідок Сенатського указу від 23 грудня 1736 р., який зобов'язував головну установу Гетьманщини з канцеляріями вести документообіг через промеморії⁵⁴. Отож, принаймні до другої половини 40-х рр. XVIII ст. Генеральна військова канцелярія і Військова канцелярія Коша вважалися рівними за субординацією інстанціями. Це означає, що статус Війська Запорозького Низового дорівнював статусу Гетьманщини у складі Російської імперії, хоча автономія першого, як вже відзначалося, була значно ширшою.

⁴⁹ Архів Коша... — Т. 1. — С. 272.

⁵⁰ Там само. — С. 283.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. — С. 303, 306.

⁵³ Панашенко В.В. Назв. праця — С. 7.

⁵⁴ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 9. — СПб., 1830. — № 7130. — С. 1010–1011.

На кінець 40-х рр. Генеральна військова канцелярія вирішила змінити форму списування з Кошем. Замість промеморій за прикладом київського генерал-губернатора вона забажала, аби запорожці зносилися з нею через виконавчу документацію — донесення⁵⁵. На думку дослідниці, такі кроки Глухова пояснювалися підпорядкованістю йому Запорозької Січі у справах місцевого управління⁵⁶. Однак із цим твердженням не можна погодитися. По-перше, Військо Запорозьке Низове було підпорядковане гетьману К. Розумовському, який через Генеральну військову канцелярію та свого представника — миргородського сотника В. Зарудного намагався провадити свою політику на Січі. По-друге, у 1749 р., коли головна установа Гетьманщини вирішила змінити форму міжканцелярських зносин з низовим козацтвом, ще не було ані самого гетьмана, ані імператорського указу про підпорядкування йому Запорожжя.

Насправді причини зміни Генеральною військовою канцелярією виду документації у зносинах з Кошем крилися дещо в іншому. Однією із них була недалека перспектива вибору гетьмана після затяжного безгетьманського періоду. Ще 5 травня 1747 р. імператриця підписала указ Сенату «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям»⁵⁷. Це сприяло консолідації гетьманської еліти, яка, очевидно, будувала плани про підкорення Запорожжя. Іншою причиною, цілком ймовірно, була заздрість до запорожців, які, незважаючи на «зраду», були наділені більш широкою автономією. До цього додалася зверхність керуючої верстви Гетьманщини, яка розглядала запорожців як конкурентів на головну роль в українському соціумі. Яскраво це можна простежити у одному з листів урядників Глухова до київської губернської канцелярії за 1750 р., де підкреслювалася «вищість» статусу Генеральної військової канцелярії щодо низовиків: «Войсковая генеральная канцелярия перед Запорожским Войском по преимуществу своему яко главное в Малой России»⁵⁸. Саме так, як слушно відзначив В. Стафійчук, розглядалася Генеральною канцелярією і зміна форми документування з Кошем⁵⁹.

Дату 12 вересня 1749 р. можна вважати початком «діловодної війни» Коша з Глуховом. Саме в цей день на Січ був адресований документ від Генеральної військової канцелярії директивно-розпорядчого характеру у формі наказу, а не традиційної промеморії⁶⁰. Зміну діловодної політики у зносинах із Січчю гетьманські урядовці обґрунтовували отриманням імператорського наказу про призначення їх «главною командою» над Військом

⁵⁵ Панащенко В.В. Назв. праця. — С. 7.

⁵⁶ Там само. — С. 7.

⁵⁷ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 12. — СПб., 1830. — № 9400. — С. 694.

⁵⁸ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9779. — Арк. 7 зв.

⁵⁹ Стафійчук В.В. Назв. праця — С. 348.

⁶⁰ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9779. — Арк. 12.

Запорозьким Низовим. У документі Глухів закликав Кіш змінити списування з ним з промеморій на різновиди виконавчої документації. Якщо ж кошова старшина проігнорує даний наказ і надалі продовжуватиме зноситися через усталену форму документообігу, Гетьманщина пригрозила такі документи, не розпаковуюючи, відправляти назад до Запорожжя⁶¹.

Формально підставою для Глухова у зміні документальних зносин із Запорозькою Січчю був документообіг Генеральної військової канцелярії з Київською губернською канцелярією, який провадився через ті ж таки промеморії. Урядники Гетьманщини врахували той факт, що Запорожжя вже на той час підпорядковувалося київському генерал-губернатору. Це стало формальним приводом для обґрунтування перед імперською адміністрацією неможливості вести з Кошем документообіг за усталеною традицією, оскільки за таким же різновидом документації Глухів списувався з Києвом, якому була підпорядкована Січ. А це означало, що якщо київський урядник направляв директивно-розпорядчу документацію на низ Дніпра, то і Генеральна військова канцелярія на це має право, так як вони є рівними за субординацією установами, що підтверджує списування між ними через відповідну документацію. Це твердження як мантру Глухів доносив у численних промеморіях, адресованих Києву⁶². Такі аргументи гетьманської еліти схилиють до висновку, що підпорядкування своїй владі Запорожжя було не тільки метою, а й засобом засвідчити свій авторитет і роль в системі органів влади Російської імперії, незважаючи на те, що вона сама вже добряче була розчавлена імперським катком.

Помилковим у судженнях Генеральної військової канцелярії перед київською адміністрацією було те, що Кіш до першої половини 50-х рр. XVIII ст. ніколи не зносився з Київською губернською канцелярією, а лише безпосередньо з самим генерал-губернатором. Про це навіть писав кошовий Я. Малий (Ігнатович) у рапорті від 13 травня 1751 р. київському генерал-губернатору М. Леонтьєву з приводу звинувачень Генеральною військовою канцелярією Коша в зносінах по окремим справам з Київською губернською канцелярією, що не влаштовувало головну установу Гетьманщини. У цьому документі кошовий отаман чітко відзначив, що на час його каденції ні особисто ним, ні його попередниками жодного разу виконавча документація з Січі до Києва не була адресована Київській губернській канцелярії, а виключно київському генерал-губернатору⁶³. М. Леонтьєв виключно під особистим контролем тримав всі справи із Запорожжям, не залучаючи до них Київську губернську канцелярію. Остання безпосередньо зноситися з Кошем почала лише після смерті у 1753 р. київського очільника і призначення на

⁶¹ Там само. — Арк. 12.

⁶² Там само. — Арк. 5–7 зв.

⁶³ *Н.М. Пререкания ведомств по поводу Запорожья в 1751 г. // Киевская старина. — 1898. — Т. 60. — С. 5.*

його місце київського віце-губернатора І. Костюріна⁶⁴ А, по-друге, головна установа Гетьманщини замовчувала той факт, що ніхто не відміняв згаданий Сенатський указ 1736 р., який зобов'язував її зноситися з канцеляріями через промеморії⁶⁵. До таких канцелярій належала Військова канцелярія Коша, що офіційно дозволяло їй будувати свої документальні зносини з Генеральною військовою канцелярією саме через рівноправну документацію.

На відміну від діловодного протистояння з Києвом, яке мало прихований характер, із Глуховом запорожці перейшли у відкриту конфронтацію. Не бажаючи зноситися через рапорти і донесення з Генеральною військовою канцелярією, що означало підпорядкування Запорозької Січі ще й Гетьманщині, козаки вперто чіплялися за усталений порядок списування — промеморії. Як слушно відмітив В. Брехуненко, у такий спосіб вони намагались домогтися рівності Запорозжя та Гетьманщини⁶⁶. Ця рівність означала не лише тотожний рівень гетьманської і січової установ (Генеральної військової канцелярії і Військової канцелярії), а й, очевидно, натякала на рівноправність запорозької і гетьманської еліт. Тому не дивно, що на знак протесту із Січі у Глухів і надалі продовжували відправлятися промеморії проти експансіоністської політики Гетьманщини. І хоча в справах фонду Генеральної військової канцелярії таких документів не знаходимо, про зятятість Коша щодо відстоювання рівноправної субординації двох відомств дізнаємося з тих же таки промеморій, адресованих із Глухова до Києва. У одній із них від 19 квітня 1750 р. гетьманські урядники жалілися на опір низового козацтва визнанню привілейованого статусу Генеральної військової канцелярії, що відобразилося у подальшому надсиланні документів у формі промеморій, а не донесень, як того вимагав Глухів⁶⁷.

Відсутність козацьких промеморій в архіві головної установи Гетьманщини пояснюється тим фактом, що її урядники дотримувалися тих погроз, які адресувалися кошовій адміністрації у разі неприйняття нею нових форм документальних зносин. Йдеться про переадресацію назад до Січі тих кошових документів, на конверті яких зазначатиметься невідповідний різновид документації. Генеральна військова канцелярія вихвалялася перед Київською губернською канцелярією, що не приймала і не розпаковувала низову документацію у формі промеморій, а відправляла її назад до Коша разом з наказом для козаків перейти на виконавчі різновиди документації⁶⁸.

Щоб бути почутими гетьманською елітою, кошова Військова канцелярія почала вказувати на конвертах, що відправлений до Глухова документ був

⁶⁴ *Абросимова С.В., Мицик Ю.А.* Документи з історії українського козацтва... — С. 10.

⁶⁵ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 9. — СПб., 1830. — № 7130. — С. 1010–1011.

⁶⁶ *Брехуненко В.* Назв. праця — С. 409.

⁶⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9779. — Арк. 7.

⁶⁸ Там само. — Арк. 7.

донесенням. Насправді ж, як видно з *nominatio*, *intitulatio* та *inscriptio* його початкового протоколу, це була «Промеморія от Коша Войска Запорожского Низового в малороссийскую Генеральную войсковую канцелярию»⁶⁹. Цей документ оригінальний тим, що історія з ним не лише продемонструвала, на що було готове йти Запорожжя у відстоюванні своєї автономії, а й з його змісту простежується реакція січовиків на зазіхання Гетьманщини. У промеморії відбито обурення та гнів старшини за повернуті на Січ документи, поставлено вимогу надіслати копію указу в Кіш, за яким останній нібито підлягав юрисдикції Генеральної військової канцелярії, зроблено закид даній установі у перебільшенні її повноважень⁷⁰. Апелюючи до монарших грамот та наголошуючи на «жаловани знаменами, бунчуками, булавами, и протчими гетманскими клейнотами, каковими и малороссийскихъ гетмановъ жаловано», запорожці нагадують, що вони перебувають під юрисдикцією «Киевской губернии генерала губернатора и кавалера Леонтева, а не в команде оной Войсковой генеральной канцелярии»⁷¹. Кіш наголошував, що у разі подальшого відхилення його кореспонденції у формі промеморій, у яких запорожці повідомляли про становище на прикордонні, це може спричинити загрозу державним інтересам⁷².

Варта уваги та частина аргументації запорозьких козаків, у якій згадано монарші грамоти, знамена, булави та інші клейноди, тотожні тим, якими «малороссийскихъ гетмановъ жаловано». Цей уривок з документа яскраво засвідчує, що запорожці себе позиціонували на одному щаблі з гетьманцями, а Військо Запорозьке Низове і Гетьманщину вважали рівноправними суб'єктами. Це ще раз підтверджує висловлену вище думку про сприйняття Кошем рівності гетьманської і запорозької еліт.

Стіяка позиція січової адміністрації викликала у Гетьманщині широкий резонанс. Генеральна військова канцелярія буквально бомбардувала скаргами на свавільних запорожців Київ та Петербург, вимагаючи приструнити непокірних низовиків, змусити списуватися з нею через донесення і підкорити їх своїй владі⁷³. Ясність у майбутнє в стосунках Запорожжя та Глухова внесло відновлення гетьманства у 1751 р. Намагаючись залучитися підтримкою новообраного гетьмана, гетьманські урядовці схиляють його на свій бік. У частині кореспонденції до К. Розумовського за 1751 р. вони жалілися на конфлікт із запорожцями через форму документальних зносин і невизнання Кошем їхньої зверхності над ним. Генеральна старшина згадувала, що роком раніше, 28 листопада вони відправили на Запорожжя наказ про необхідність низовикам списуватися з ними через донесення, а «от

⁶⁹ Там само. — Арк. 14–16; Див. також: *Брехуненко В.* Назв. праця — С. 408–409.

⁷⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9779. — Арк. 14 зв.

⁷¹ Там само. — Арк. 15.

⁷² Там само. — Арк. 16.

⁷³ Там само. — Арк. 5–8.

Генеральной войсковой канцелярии указами или письмами кь какихъ титуляцияхъ к господину атаману кошевому с Войскомъ Запорожскимъ писано»⁷⁴. Прислухавшись до своїх підлеглих з Гетьманщини, гетьман наказав військовій старшині Коша визнати зверхність Генеральної військової канцелярії над Запорозькою Січчю та у документообігу з нею перейти на виконавчі різновиди ділової документації⁷⁵.

Такий крок К. Розумовського, що поставив крапку у «діловодній війні» запорожців і гетьманців, пояснюється не лише намаганням підтримати своїх підопічних з Гетьманщини, а й спробою встановити особистий контроль над Запорожцям, яке у питаннях свого внутрішнього управління почало підлягати гетьману. Генеральна військова канцелярія разом із гетьманським представником на Запорожжі миргородським сотником В. Зарудним зосередили у своїх руках виконавчі функції по контролю над Військом Запорозьким Низовим. Саме з 1751 р. Кіш регулярно почав отримувати із Глухова увесь комплекс директивно-розпорядчої документації, а із Січі — виконавчої⁷⁶. Запорожжя удруге було поставлене на коліна, а гетьман нарешті домігся контролю над ним, до чого так прагнули чи не всі його попередники.

Підтримка, надана гетьманом К. Розумовським Генеральній військовій канцелярії, призвела до зростання апетитів у експансіоністській політиці Гетьманщини щодо Запорозької Січі. Доклавши чимало зусиль щодо підпорядкування своїй владі низовиків через примушення їх списуватися з нею через рапорти і донесення, генеральна старшина відважилася на доволі відчайдушний крок — спробу вивести Військо Запорозьке Низове з юрисдикції київського генерал-губернатора і підкорити його безпосередньо владі гетьмана.

Зокрема, в ордері Генеральної військової канцелярії Кошеві від 19 квітня 1751 р. відкрито висловлено обурення гетьманської установи виконавчими різновидами документації, за якими запорозьке козацтво списувалося з київським генерал-губернатором М. Леонтьєвим. Відправка з Січі до Києва документів у формі рапортів і донесень і очікування звіттиля резолюцій Глуховом розглядалися як «не преличний поступок» військового писаря як керуючого Військовою канцелярією, а також загалом низовиків, котрі повинні були про всі справи докладати через Генеральну військову канцелярію своєму безпосередньому зверхникові — гетьману К. Розумовському⁷⁷.

Кошовий отаман зі старшиною дав знати про це київському генерал-губернаторові М. Леонтьєву. Останній відповів запорожцям ордером від 28 травня того ж року про механізм розподілу функцій у сфері підпорядкування Запорожжя Києву і Глухову. Документ передбачав, що з усіх

⁷⁴ Там само. — Спр. 10146. — Арк. 1.

⁷⁵ Там само. — Арк. 2.

⁷⁶ Архів Коша... — Т. 2. — С. 61–63, 72–73, 84, 92, 423.

⁷⁷ *Н.М.* Пререкания ведомств... — С. 4–5.

питань, котрі торкаються внутрішнього ладу Коша, запорожці мають рапортувати гетьману та Генеральній військовій канцелярії, а в справах міжнародних та секретних безпосередньо генерал-губернаторові⁷⁸. Такий переділ управління Військом Запорозьким Низовим був остаточно закріплений імператорською грамотою від 24 червня 1751 р.⁷⁹

Водночас і київський очільник не бажав випускати з-під свого контролю низове козацтво. З великою долею імовірності можна стверджувати, що саме з його подачі у відповідь на такий рішучий демарш Генеральної військової канцелярії Петербург висловив догану К. Розумовському. У столиці такий крок генеральної старшини, який, як видно із вище зазначеної імператорської грамоти, еліта Гетьманщини зробила без відома гетьмана, сприйнявся як доволі «дерзкий». Тому К. Розумовському наказувалося, щоб Військо Запорозьке Низове, крім підпорядкованості йому, й надалі залишалось під командою київського генерал-губернатора⁸⁰. Таким чином, на 1751 р. Запорозжя підпадало під подвійну юрисдикцію — київського генерал-губернатора і через Генеральну військову канцелярію — гетьмана.

Цікавою була позиція М. Леонтьєва на час діловодного протистояння Коша і Глухова. Здавалося б, таке зазіхання генеральної старшини на його одноосібну владу над низовиками повинно було спровокувати київського генерал-губернатора на якісь кроки у відповідь. Натомість Київ відмовчувався. Не знаходимо жодного документа, який мав би примирити Січ і Гетьманщину або приструнити сторони конфлікту. Це наштовкує на висновок, що імперській владі, уособленій київським генерал-губернатором, яка використовувала принцип «розділяй і владарюй», було вигідне таке протистояння в середовищі українського соціуму. І лише коли Гетьманщина зазіхнула на одноосібний контроль над Запорозжям, послідувала відповідна реакція Петербурга.

Перемога Генеральної військової канцелярії у «діловодній війні» над Військом Запорозьким Низовим стала стимулом піти на протистояння з Кошем іншій установі Гетьманщини — Генеральному військовому суду. Показова ситуація з цього приводу склалася наприкінці 50-х рр. XVIII ст. у зв'язку зі спадковими землями майбутнього військового писаря А. Товстика. Він походив з містечка Лохвиця Лубенського полку. Після смерті батьків ще в 1746 р. розпочалася судова тяганина за спадкові ґрунти між ним та лохвицьким жителем М. Гараскевичем і його сестрою Марією. Однак на той час справа була призупинена у зв'язку з малолітством молодшого брата А. Товстика Єлисея⁸¹.

⁷⁸ Там же. — С. 5.

⁷⁹ Там же. — С. 6; *Загоровский Е.* Указ. соч. — С. 65.

⁸⁰ *Н.М.* Пререкания ведомств... — С. 6–7; ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 269. — Арк. 2.

⁸¹ Військовий писар Андрій Семенович Товстик: Збірник документів / Упоряд., передмова і коментарі І.Л. Синяка. — К., 2010. — С. 15.

У 1759 р. справу стосовно спадку А. Товстика знову було відкрито у Генеральному військовому суді. Тому Генеральна військова канцелярія 21 березня того ж року і гетьман від 10 квітня 1760 р. наказували Кошеві відправити до суду в Глухів братів Терентенків (справжнє прізвище А. Товстика), які перебували на той час на Запорозжжі⁸². З цього приводу на початок 60-х рр., крім головної установи Гетьманщини і К. Розумовського, директивно-розпорядчу документацію на Січ почав відправляти також безпосередньо Генеральний військовий суд.

Першим документом цієї установи, надісланим на Кіш, є указ від 2 травня 1763 р. про те, що брати Терентенки довіряють свою судову справу зі спадковими землями їхньому родичу — військовому товаришу М. Яновському. Директивно-розпорядчий характер цього документа чітко засвідчує його *nominatio*, *intitulatio* та *inscriptio*: «Указь ея императорскаго величества самодержицы всероссийской з войскового Генералного суда Войска Низового Запорожского господину атаману кошовому с товариствомъ». Те ж саме відбито також і на конверті цього документа⁸³. Такі ж укази Генерального військового суду у зв'язку зі справою А. Товстика на адресу Коша надходили в червні та листопаді наступного року⁸⁴.

На відміну від протистояння з Генеральною військовою канцелярією, коли запорожці продовжували зносити з нею за традиційною формою через проеморії, із судом була обрана інша тактика — ігнорування документації, яка з нього надходила. На двох із трьох указів Генерального військового суду до запорожців проставлена резолюція наприкінці тексту, зроблена у Військовій канцелярії Коша, що дана постанова залишиться без виконання через несумісність форми списування, на яку перейшов гетьманський суд: «Остается без исполнения с тем ево бачит и Воиску указом написанно»⁸⁵, «Сей указ оставлень без исполнения, потому что суд предлагает указом не в силе порядков в нарушение вольностей прав малороссийских а государственных привилегий»⁸⁶.

Тактика, обрана Кошем у протистоянні з Генеральним військовим судом, була в цілому вірною. Цілком очевидно, що якби запорожці затіяли переписку із цією установою, то генеральною старшиною це сприйнялося б за ознаку слабкості. Ймовірно, що урядники суду, який перебував на одному рівні із Січчю по субординації перед Генеральною військовою канцелярією⁸⁷, мали на меті підпорядкувати судову гілку влади Січі нормам

⁸² Там само. — С. 16, 51–53, 66–68.

⁸³ Там само. — С. 74, 76.

⁸⁴ Там само. — С. 85–90.

⁸⁵ Там само. — С. 76.

⁸⁶ Там само. — С. 88.

⁸⁷ Про рівність Коша Війська Запорозького Низового і Генерального військового суду свідчить той факт, що останній, так само, як і низова Військова канцелярія, зносився з Генеральною військовою канцелярією через донесення. Як приклад, можна

гетьманського права. Але ліквідація Гетьманщини у 1765 р. не дала змоги головній гетьманській судовій інстанції розвинути свою експансіоністську політику щодо запорожців.

Конфлікти Коша Війська Запорозького Низового у царині діловодства з Гетьманщиною мали місце не лише у документообігу з установами, а й навіть з представниками полкової старшини. Як приклад можна навести конфліктну ситуацію, що виникла між запорозькими депутатами і представниками Полтавського полку у 1752 р., на час діяльності Старосамарської Слідчої комісії по розмежуванню запорозьких і гетьманських земель. Як видно з документів з'їзду, представники Гетьманщини і низового козацтва списувалися між собою листами⁸⁸. Проте 13 липня 1752 р. депутатами від полтавського полку запорожцям була надіслана вимога — «требование»⁸⁹. Такий різновид документації хоч і не належить до директивно-розпорядчої складової, однак категоричність форми документа від полкової старшини не сподобалася запорожцям.

Цьому було кілька причин. По-перше, через вимоги (у відповідь на цей документ надходили повідомлення — «известия») Запорожжя, як правило, зносилося з офіцерським складом російських полків⁹⁰. По-друге, у випадку з Гетьманщиною, як видно з наявної джерельної бази, виключним правом у зносинах через вимоги з Кошем володіла лише офіційна особа — представник гетьмана на Січі миргородський сотник В. Зарудний⁹¹. Тому не дивно, що Кіш, маючи сумний досвід з Глуховом, насторожено віднісся до спроби полкової старшини Полтавського полку змінити форму документування.

Відповіддю запорозької депутації на такий випад гетьманських представників була зустрічна вимога, датована 14 липня 1752 р. У ній запорожці піддали критиці спробу полтавської полкової старшини нав'язати докумен-

навести донесення Генерального військового суду Генеральній військовій канцелярії та гетьманові К. Розумовському від 19 березня 1759 р. про розшук братів Андрія та Єлисея Терентенків на Запорозькій Січі для розбору справи щодо їх спадку (Див.: Військовий писар Андрій Семенович Товстик... — С. 49–50).

⁸⁸ Архів Коша... — Т. 3. — К., 2003. — С. 37.

⁸⁹ Там само. — С. 41.

⁹⁰ Як приклад, можна навести вимоги Коша обер-офіцерові переволочанського магазину прапорщиків Ф. Чернікову, датовані 13 жовтня 1755 р., підпоручику П. Чапличину від 15 квітня 1760 р. або прапорщику Старосамарського ретранжаменту Вербіну за 13 квітня 1771 р. (Див.: Архів Коша... — Т. 2. — С. 97; ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 138; Спр. 304. — Арк. 37).

⁹¹ Про зносини гетьманського представника В. Зарудного та Коша через вимоги («требования») і повідомлення («известия») добре видно з документів справ січового архіву про пошук запорозького козака Ф. Кірасира з товариством, які викрали коней Донецького Успенського Предтечинського монастиря (Див.: Архів Коша... — Т. 4. — С. 285–286, 289–293, 297–303), або складання перепису Війська Запорозького Низового 1756 р. (Див.: Архів Коша... — Т. 5. — С. 238–239, 242–247).

тообіг з ними через «требования», оскільки така форма зносин є «во уничтожение чести Войска Запорожского Низового»⁹². Козацькі депутати в обороні своєї позиції посилалися на інструкцію полтавців, яким наказувалося списуватися з ними через повідомлення («сообщения»)⁹³. Тобто, полкова старшина свідомо порушувала урядову інструкцію, мабуть, маючи на меті стати не стільки зверхниками над козаками, як принизити або просто позлити останніх.

У підсумку відмітимо, що діловодні стосунки Коша з Києвом та Глуховом від середини 30-х до початку 50-х рр. XVIII ст. можна охарактеризувати як певний час рівноправні відносно підконтрольності російській і гетьманській адміністраціям. Будучи рівними з Києвом з часів генерал-губернатора Й. Вейсбаха, запорожці поступово стають підпорядкованими його наступнику М. Леонтьєву. Останній спочатку орієнтувався на традиції попередника у зносинах з низовиками через листи, однак поступово почав нав'язувати їм директивно-розпорядчі різновиди списування, очікуючи у відповідь виконавчу документацію. Така діловодна експансія Києвом Запорожжя завершилася перемогою першого на середину 40-х рр. Відносно легка капітуляція козаків стала прикладом для зміни форми документальних зносин з Кошем для Генеральної військової канцелярії. «Ніж у спину» запорожцям генеральна старшина встромила наприкінці 40-х рр., порушивши питання зміни документообігу з нею на кшталт київського генерал-губернатора. Незважаючи на відкриті протести січовиків, із втручанням гетьмана Кіш у війні за форму списування з головною установою Гетьманщини був змушений капітулювати вдруге. Втрата Запорожжям своїх позицій у діловодній війні з Генеральною військовою канцелярією стала сигналом для інших відомств Гетьманщини (як бачимо, навіть полкової старшини) у спробі змінити форму документальних зносин. А це, в свою чергу, вело до втручання генеральної і полкової старшини у справи Коша, викривало їхні підступні наміри мінімізувати автономію запорожців та виставляло їх у ролі зверхника по відношенню до низовиків.

⁹² Архів Коша... — Т. 3. — С. 42–43.

⁹³ Там само. — С. 42–43. Повідомлення («сообщения») використовувалися Кошем у зносинах з російськими полками і депутатами у Слідчих комісіях (Див.: Архів Коша... — Т. 3. — С. 127, 160, 487, 565).